

Pregledni znanstveni članek (1.02)

Bogoslovni vestnik 74 (2014) 4, 611—638

UDK: 94(497.4)“1945“

323.28(497.4)“1945“

Besedilo prejeto: 11/2014; sprejeto: 12/2014

Jože Dežman

Preseganje travmatskih bremen titoizma

Povzetek: Slovenija je zaradi okupacije, revolucije in državljanske vojne v letih 1941–1945 izgubila 6,5 odstotka prebivalstva, od tega dva odstotka v bratomornem spopadu. Titoizem je na svoji poti na oblast in med vladanjem v letih 1941–1990 povzročil najhujše travmatske obremenitve z dolgoročnimi posledicami. Med milijon in pol prebivalci je bilo je več kakor 23 000 ubitih vojnih ujetnikov in civilistov, več kakor 110 000 pregnanih in ilegalno pobeglih v tujino, več kakor 100 000 zapornikov, internirancev in suženjskih delavcev, več kakor 60 000 zaplemb premoženja, več sto tisoč oseb je pregnanjala politična policija, uničeni sta bili zasebno podjetništvo in kmetstvo, zatrti sta bila demokracija in pravna država, pregnanjane so bile vere in Cerkve. Sočutje z žrtvami je zavzemanje za spremembo v družbi. Množično in dolgoročno so bile kršene temeljne človekove pravice. Da bi spoznali ves obseg terorja in njegove dolgoročne posledice, nas čakajo tako kakovostne kakor količinske raziskave. Raziskave naj temeljijo na kršitvah temeljnih človekovih pravic in na raziskovalnih inovacijah, ki zajemajo tudi natančnejše terminološke, kronološke in topografske opredelitve.

Ključne besede: Slovenija, žrtve titoizma, tranzicijska pravičnost, arhiv Komisije Vlade RS za izvajanje Zakona o popravi krivic

Abstract: **Overcoming Traumatizations Caused by Titoism**

Due to occupation, revolution and civil war, Slovenia lost 6.5 % of its population between 1941 and 1945, 2 % being victims of fratricide. From 1941 up to 1990, on its way to power and, while in power, Titoism caused major traumatizations with longterm consequences. Among a million and a half inhabitants, 23,000 prisoners of wars and civilians were killed, over 110,000 were exiled or fled, over 100,000 became prisoners, internees, and forced labourers, 60,000 lost their property by confiscation, over 100,000 persons were persecuted by the political police, private entrepreneurship and agriculture were destroyed, democracy and the rule of law were suppressed, religions and churches were persecuted. Human rights were violated on a big scale and for a long period of time. The aim of the research is to achieve change in the society, i.e. to empathise with the victims and compensate them and to condemn the perpetrators. Both qualitative and quantitative research is required in order to understand the full extent of the terror and its longterm consequences. They should be based on investigating the violations of basic human rights and on innova-

tive research including improved terminological, chronological and topographical definitions

Keywords: Slovenia, victims of Titoism, transition justice, archives of the Commission of the Government of the Republic of Slovenia for the Implementation of Redressing of Injustices Act

Raziskovali smo usode žrtev titoizma v arhivu Komisije Vlade RS za izvajanje Zakona o popravi krivic (v nadaljevanju: Komisija). Uporabili smo pretežno kakovostne raziskovalne metode, analizirali več kakor petsto primerov.

Iz bistvenih vsebin in pričevanj ter z njimi povezanih raziskovalnih perspektiv, ki nam jih ponuja arhiv Komisije, lahko predvidevamo, da se bo v Sloveniji tranzicijski proces nadaljeval z odkrivanjem posledic povojnega destruktivnega delovanja titoizma in njegovih dolgoročnih posledic. Predstavljena dejstva in pričevanja nam že narekujejo nekatere prehodne ugotovitve.

1. Več nasilja po vojni kakor med njo

Če so tabuji titoizma iz kolektivnega spomina izrinili skoraj polovico smrtnih žrtev druge svetovne vojne in revolucije, je bilo iz nje izrinjenih še več drugih žrtev medvojnega, predvsem pa povojnega revolucionarnega terorja.

Ko so leta 1994 sprejemali ZPKri, so o živih upravičencih domnevali, da »naj bi bilo okrog 2.000 preživelih. Ocena statističnega zavoda je, da bi (jih, op. J. D.) lahko bilo kvečjemu 3.000 ..., zgornja meja vseh stroškov (bi, op. J. D.) lahko bila nekje med 60 in 70 milijoni mark« (Prva obravnava ZPKri 1994, 638). Te ocene kažejo, kako malo se je takrat vedelo o dejanskem številu žrtev titoističnega totalitarizma.

Da je bila ta ocena več kakor napačna, nam nazorno pove že dejstvo, da je Komisija do 28. februarja 2013 rešila 24 264 zadev, v nekaterih je bilo po več vlagateljev. Slovenska odškodninska družba je do leta 2012 kar 31 202 osebama izdala odločbo o izplačilu odškodnine žrtvam povojnega komunističnega nasilja, ki svoj status uveljavljajo na podlagi ZPKri; za te podatke se zahvaljujem Andreji Parkelj.

Če dosedanji memorialni spopadi in raziskovalni projekti segajo predvsem v čas vojne in revolucionarnega terorja neposredno po njej, nam arhiv Komisije ponuja dragocene vire tako za raziskavo povojnega revolucionarnega terorja kakor tudi njegovih neposrednih in dolgoročnih posledic.

Raziskave bodo dalje pokazale tudi, koliko je (bilo) razlik v pridobljenih pravicah in izplačanih odškodninah med žrtvami vojnega nasilja oziroma žrtvami, ki jih je priznaval titoizem, in žrtvami titoizma, katerim titoisti in njihovi dediči teh pravic ne priznavajo v enaki meri in jim skušajo čimbolj omejiti odškodnine in druge pravice.

Milko Mikola je skušal »podati celotno bilanco komunističnega nasilja v Sloveniji«. Povzema, da je bilo »vseh neposredno prizadetih žrtev komunističnega nasilja v Sloveniji skupaj več kot 100.000«. Obenem pa opozarja, da to število seveda še zdaleč ne vsebuje števila vseh viktimiziranih prebivalcev Slovenije zaradi titoizma. (Mikola 2012, 371)

Nikakor še nimamo celovitega pregleda nad viktimološkimi strukturami, še manj pa nad dolgoročnimi posledicami titoističnega genocida, vojnih zločinov, zločinov proti človečnosti, državnega terorizma, razrednega boja, uničevanja demokracije, sistematičnega kršenja temeljnih človekovih pravic in drugih skoraj neverjetnih kršitev in zatiranja, ki jih je režim izvajal nad žrtvami preganjanja.

Ta notranja fronta je titoistično okupacijo Jugoslavije zaznamovala z ubijanjem, ropanjem, plenjenjem, podržavljanjem zasebne lastnine, uničenjem demokracije, rasistično diskriminacijo stotisočev žrtev tega državnega terorizma in s kratenjem temeljnih človekovih pravic (od ogrožanja življenja do skrajnega ubožanja ...). Če prištejemo še družinske člane, ki so jih po načelu kolektivne krivde, po katerem se je ravnal titoizem, prizadeli vsi ti ukrepi, so trpeli sorodniki več kakor 40 000 zamolčanih oziroma partijsko prekletih in izobčenih žrtev vojne in revolucije, desetisoči družin zaradi obsojenih sorodnikov, desetisoči družin zaradi zaplenjenega premoženja, uničenih podjetij, desetisoči zaradi begunstva, izgnanstva, desetisoči kmečkih družin zaradi obvezne oddaje, davkov, kolektivizacije ... Skratka, številke gredo v stotisoče. (Dežman 2007b)

2. Viktimologija in travma

Predstavljeni primeri v izbranih tematskih izborih nam dokazujejo, da je bil posameznik redko žrtev samo sam osebno. Najpogosteje so bili z njim žrtve tudi člani njegove družine.

Problem družinske viktimizacije smo nakazali ob popisu žrtev občine Kamnik, kjer je po nepopolnih podatkih »za smrtnimi žrtvami vojne in revolucije ... žalovalo več kot 850 družin. Glede na tesno sorodstveno povezanost tedanje slovenske družbe je več kot očitno, da je vsakdo žaloval ali doživel žalovanje vsaj za nekom iz širšega družinskega kroga. Družin, ki so izgubile po dva člana, je bilo več kot 140. Po tri člane je izgubilo več kot 30 družin. Več kot 15 družin je izgubilo od štirih do sedem članov. Zelo hudo je, če človek nenadoma izgubi enega najbližjega, kaj šele, če jih v kratkem času izgubi več. /.../ Družine niso bile partijske epruvete, ki bi se jih dalo po partijski domišljiji obeliti ali očrniti. Vrsta družin je, ki so jim sinovi padli v različnih uniformah: npr. en sin je padel v nemški vojski, drugi v partizanih; eden v nemški vojski, dva v partizanih; dva v nemški vojski, eden v partizanih. V neki družini se en brat partizan raje sam ubije, kot da bi se pustil ujeti sovražniku, drugega brata usmrtijo partizani.

Že samo teh nekaj primerov kaže, kako strašansko zapletena življenjska resničnost je določala usodo posameznikov, družin in širših človeških skupnosti, tudi naroda.« (Dežman 2004b, 165)

Odnosi so bili še bolj zapleteni po vojni. Iz vlog Komisije in s seznama Iva Žajdela smo izpisali družine, ki so imele po štiri ali več mrtvih. (Žajdela 1996; Dežman 2008a) Zdaj je v popisu 107 družin, ki so imele – nekatere že med vojno, večina pa po vojni – 494 smrtnih žrtev ali 4,6 žrtve na družino. 358 jih je bilo sinov, 47 hčera, 38 očetov, 16 mater, 35 pa je bilo drugih žrtev oziroma za nekaj družin ne poznamo strukture žrtev. Pri eni družini so dve žrtvi povzročili nemški okupatorji. (Popis)

Še mnogo več je bilo družin s po tremi mrtvimi. Viktimizacijo družin je nato pomnožilo še begunstvo celih družin ali nekaterih njihovih članov, mnogi pa so bili žrtve državnega terorizma titoističnih oblasti.

Vsak skrajn ukrep, kakor je odvzem življenja, svobode in premoženja, je lahko že sam po sebi usodno zaznamoval posameznika in njegove bližnje. Vendar usodni udarec pogosto ni bil le en sam, ampak se jih je zvrstilo več. Velikokrat se je to dogajalo tako, da so stopnjevali učinke poprejšnjih oziroma so v nizu travmatskih incidentov povečevali pritisk tako na posameznika kakor na družine.

Če osrednje mesto zavzemajo valovi hudih travm, ki sprožajo zlasti posttravmatske stresne in žalovanjske motnje, pa so bile prav tako usodne tudi dolgoročne posledice delovanja tabujev in z njimi povezanih diskriminacij, stigmatizacij in segregacij žrtev.

V družbi, v kateri si niti zmagovalci niso priznali bolečin duše in duhovnih stisk, je bilo toliko teže za poražence, ki so bili obenem tudi grešni kozli. Kampanje, s katerimi so skušali zmagovalci svoje strahove odriniti na poražence, so si sledile ena za drugo in z njimi so povezani tudi procesi obremenjevanja žrtev, tako posameznikov kakor družin in celotne skupnosti. Značilnosti, ki povezujejo posamezne skupine, se povezujejo v skupno tkivo okužbe družbe s strahom, z molkom, z dvomom.

Kolektivna odgovornost, v katero so storilci zavezali žrtve in njihove svojce, je povzročila neskončno raznolikost osebnih, družinskih, krajevnih, pokrajinskih in nacionalnih položajev. Strnjevali so se v temeljno razmerje med ljudmi, v katerem ne zmagovalci, ne poraženci, ne zločinci, ne žrtve niso upali govoriti o temeljnih svoje človečnosti (da o sopotnikih niti ne govorimo). Ni bilo odkrite besede niti o resnici, kaj šele o ranjeni intimi in o posledicah zlorab, ki so jih bili deležni oziroma ki so jih povzročili. Posebej izstopajoče so usode tragičnih žrtev, ki so jim ideološko-voluntaristični ključni režima zaklenili »nevidna vrata« razvoja in napredovanja. Z raziskavo teh usod v arhivu Komisije dobivamo dragocene prispevke k svojevrstnemu »zemljevidu« uničenih talentov, ubitih ustvarjalnosti, preprečenih svobodnih osebnih razvojov, šolanj, karier ... Tako zapisana pričevanja kakor pogovori z žrtvami in njihovimi svojci, zlasti potomci, nam poleg odnosa travme in podleganja travmi odkrivajo tudi ritme odrešenja, odpuščenja, odlaganja, preseganja. Srečujemo spravno krščansko odpuščanjsko veličino. Žrtve so s svojim potrpljenjem pretrpele, presegle zgodovinska bremena, odpustile so, obenem pa so v svoji zvestobi resnici ostale neomajne in zmagovite v nenasilnem uporništvu.

3. Pravica do javnosti – zasebno v politično

Pri raziskovanju socialno-terapevtskih možnosti upoštevamo dejstvo, da je uspešno zdravljenje posameznikov potrebna sprememba razmerij v družbi. Pri slovenski tranziciji govorimo o temeljnem obratu od zaščite storilcev k zaščiti žrtev.

Takšen vzorec razumevanja smo opisali za mobilizirance v nemško vojsko. Mobiliziranci v okupatorske armade so bili vpoklicani pod prisilo in niso imeli možnosti, da bi se mobilizaciji množično izognili. Tudi po številu žrtev so ena največjih skupin med žrtvami vojne. V nemški, italijanski in madžarski vojski je verjetno padlo več kakor 15 000 Slovencev, večina z ozemlja sedanje Slovenije, del pa iz zamejstva.

Ko so zavezniki ujetnike iz teh enot uvrstili v prekomorske brigade na Zahodu in v jugoslovanske enote v Sovjetski zvezi, so jih po vstopu na jugoslovansko bojišče uporabili kot topovsko hrano, da so utrpeli hude izgube. Po vojni so bili še tisti, ki so prešli na partizansko stran, obravnavani kot drugorazredni partizani. Mobiliziranci, ki so prešli v jugoslovanske enote, ustanovljene v Sovjetski zvezi, so bili po Stalinovi izključitvi Tita iz informbiroja politično-policijsko nadzorovani še več kakor petnajst let. Tisti, ki niso prešli na partizansko stran, so bili kljub temu da so bili žrtve okupatorjevega kršenja mednarodnega prava, torej žrtve fašizma in nacionalsocializma, obravnavani v kategoriji tako imenovanih narodnih izdajalcev, okupatorjevih sodelavcev. Zato je razmislek ob njihovi povojni usodi ustrezno izhodišče tudi za nadaljevanje te raziskave.

Mobiliziranci so po drugi svetovni vojni doživljali mnoge ukrepe, s katerimi so oblasti temeljito posegle v njihova življenja. Obenem pa so jih tako v nacionalsocialističnem kakor v komunističnem sistemu stisnili v položaje, ko jim ni bilo dovoljeno niti protestirati niti opozarjati na očitne krivice in na zapostavljanja, ki so se jim godila.

Deležni so bili tako nacionalsocialistične kakor titoistične diskriminacije, segregacije in stigmatizacije. Zato nas mobiliziranci lahko po svoje privedejo do kritike tako nacionalsocialističnega kakor titoističnega totalitarizma. V nacionalsocializmu in v titoizmu so mobilizirancem naložili sistemsko povzročena bremena, ki so jih morali prenašati v osami oziroma družbenem podpodju.

Ker se življenjski položaji nenehno temeljito spreminjajo, je prav položaj te generacije na ostrini eksistencialnega roba tudi njena prednost. Mobiliziranci niso bili pobudniki pobijanja, sovraštva. Na lestvici med nadrejenostjo in podrejenostjo so ostali predvsem na klinih podrejenosti. Da so lahko preživeli pod nenehnimi pritiski, so morali razviti svojo preživetveno upornost. In prav kot takšni se nam odkrivajo kot nosilci prevrednotenja do sedaj prevladujočega slovenskega zgodovinskega spomina oziroma kot zgledi bivanjske zrelosti in dostojanstva.

Statistični preseki nam odkrivajo in pokažejo marsikatere značilnosti, vendar nas ne zanimajo samo statistična dejstva. Zapisani in odkriti osebni odzivi mobilizirancev, osebne note v odzvanjanju življenja, šele izkazujejo dramatično različnost doživetega. V molku, v katerega so bili mobiliziranci zaviti, je mnogo njihovih bolečin odzvenelo v prazno, a jih zdaj kljub temu bolje zaznavamo v živem odzivanju še živečih mobilizirancev. (Dežman 2001)

Breme krivde, ki jo je partijski režim naložil mobilizirancem, je bilo vsestransko in pritiski, ki so jim bili mobiliziranci izpostavljeni, so pustili hude posledice v njihovi duševnosti. Mnogi so na zavedni in nezavedni ravni trpeli različne stiske. Tako je Peter Jereb opisal »značilne večkratne sanje, v katerih sem bil udeležen v vojni in to vedno na strani partizanov. Šele leta 1992 se mi je prvič sanjalo, da sem v nemški vojaški uniformi in kmalu zatem, da sem v ruskem vojnem ujetništvu. Šele zamenjava režima po slovenski osamosvojitvi je omogočila, da glasno spregovorimo o naši preteklosti, to pa je razbremenilo tudi mojo duševnost krivde, ki je v meni tičala vsa povojna leta. Žal se je to vse za nas zgodilo več deset let prepozno.« (Dežman 2001, 214)

Patricia Boling nakazuje splošne probleme odnosa med javnim in zasebnim, ki so lahko tudi opozorilo, kako, kaj in koga velja pri srečevanju z mobiliziranci odkrivati, vrednotiti in problematizirati. Bolingova obravnava občutljivo razmerje med zasebnim in javnim. Izhaja iz tega, da so problemi zasebnega ukoreninjeni v strukturah moči, ki podpirajo in krepijo nasilje in neenakost v zasebnem življenju. Posebno pozornost nameni dogajanjem, s katerimi se osebne težave prevajajo v politične zahteve. Nakazuje, kako lahko vprašanja, prakso in pričakovanja spremenimo v politično spoznavne in zrele za pogajanja.

Zasebno naj bo povezano z javnim (politično, državljansko) tako, da bosta moč in krivica v zasebnih, spolnih in ekonomskih razmerjih postali pobudnik in vir usposabljanja za uveljavljanje državljanov v družbi. Intimne stiske je treba predelati, preden jih lahko razumemo in uveljavimo kot politične zahteve, zato je intimno treba včasih zaščititi pred javnim preiskovanjem in nadzorom. Če torej spregledamo povezave med ustanovami in ureditvami zasebnega življenja in javnimi ustanovami ter zakoni, ki jih podpirajo, potem ljudje krivijo sebe zaradi domnevnih svojih lastnih nezadostnosti, namesto da bi spoznali vzroke v večjih, sistemskih strukturah moči. Neplodno je individualno zdraviti probleme socialne strukture. (Boling 1996)

4. Nenasilni upor oziroma resnica in sočutje

Komunistična vladavina se je sesula, posledice njene vladavine pa ostajajo in so v slovenski družbi še kako navzoče. Tako se med drugim še vedno pogovarjamo o tem, ali naj pokopljemo nepokopane mrtve ali ne. Odzivi na arheološko odkrivanje morišč in grobišč so dosegli preizkusni ilustrativni vrhunec ob odkritju morišča in grobišča v rovu sv. Barbare v Hudi jami. (Dežman 2009a, 2009b, 2011; Ferenc idr. 2011; Ferenc 2013)

Znanstveno preverljiva in potrjena dejstva se le stežka prebijajo v javno rabo, saj jim mnogi še vedno izpodbijajo njihovo verodostojnost. Tako popis žrtev vojne in revolucije Inštituta za novejšo zgodovino dokazuje, da so komunisti sprožili državljansko vojno, to dejstvo pa mnogi še vedno skušajo zanikati.

Primeri dolgoletnega boja za resnico in pravico dokazujejo, kako pomembno je, da se ljudje ne uklonijo tabujem in nasilju in da zlomijo okove diskriminacije,

stigmatizacije in segregacije. Marija Logar je slovensko javnost nagovorila v nagrajenem dokumentarcu Jožeta Možina *Zamolčani – moč preživetja* (2004). V objavljeni zgodbi o umoru njenih staršev in o njeni usodi izpostavljam dve izjavi. Prva je uporniška: »Kar je res, se žihr govori.« Druga pa nas opozarja, da so v življenju bolečine, ki jih ni mogoče kar tako preboleti in se lahko znova in znova ponavljajo: »B'1 si star, b'1 te bremeni, k j'h nimaš tam, kjer bi mogl bit.«

O zavezanosti pričevanju in resnici pa je v pripovedi o umoru očeta Ivan Podobnik zapisal: »V prilogi vam pošiljam opis nekega dogodka, ki se je zgodil v času druge sv. vojne. Dogodek sem sam doživiljal, ubiti oziroma ustreljen je bil moj oče, in z vso gotovostjo lahko trdim, da dogodek ni nikjer zabeležen, nikjer objavljen, nihče ga ne opisuje in nobena statistika ga ne omenja. Zgodbo sem napisal in vam jo pošiljam z enim samim namenom, da jo iztrgam pozabi.« (Dežman 2004a, 33, 181)

Titoizem je bil neobčutljiv za posttravmatske posledice; lomile so tudi tiste, ki jih je štel med svoje pripadnike. Toliko bolj je bil neobčutljiv za trpljenje žrtev, ki jih je sam viktimiziral in tabuiral.

Zato je naloga znanstvenih in kulturnih elit, da vzpostavljamo razmere, v katerih obstaja sočutje do trpljenja žrtev totalitarizmov, v katerih odkrivamo tiste vzvode moči preživetja, ki omogočijo ljudem, da polagoma predelajo najhujše udarce usode. S tem oblikujemo okolje, v katerem ima ljubezen prednost pred sovraštvom, življenje pred smrtjo, mir pred vojno, ko velja sodelovanje več kakor razdiralna revolucija, ko je pravica nad krivico, resnica nad lažjo, zvestoba nad izdajstvom, strpnost nad nestrpnostjo, ko pogum premaguje strah.

Tako prihajamo do pravice svobodne izbire in do možnosti za spraševanje vesti, ko se lahko in smemo odločati med dobrim in slabim, med prav in narobe, med zdravo pametjo in norostjo. Šele tako iz sveta slepil, potvorb, laži in zamolčanosti vstopamo v svet resnice, odpuščanja, sporazumevanja in sočutja.

Podobno kakor v dialektiki storilca in žrtve lahko obe vlogi igra v različnih položajih ista oseba, je zapletena dialektika poraza in zmage. PG je izpeljalo krvavo revolucijo in številne revolucionarne ofenzive. Vendar je revolucionarni projekt doživel poraz in skoraj nobenega od zgodovinskih ciljev ni dosegel: ni bilo ne svetovne proletarske revolucije ne zmage dialektičnega materializma, ni bilo niti enakosti niti bratstva, ne veljata več ne kult osebnosti niti diktatura ene partije, ni uspela ne samoupravna utopija, ne integralno jugoslovanstvo, ne neuvrščena tretja pot.

Po drugi strani pa lahko v vojni in revoluciji poražena protikomunistična stran s svojimi nosilci poudarja zgodovinsko upravičenost upora proti komunizmu in zagovarjanja neodvisne in demokratične Slovenije. Na izročilu upora proti titoističnemu totalitarizmu sta zrasli slovenska samostojnost in demokracija. Največji dosežek tako imenovanega pravega procesa v osemdesetih letih 20. stoletja je bilo soglasje o obsodbi zločina kot sredstva političnega boja in o pomenu nenasilja, demokracije, pravne države in spoštovanja človekovih pravic. Na tej podlagi je Slovenija dosegla neodvisnost z nekrvavo obrambno vojno leta 1991. To je izreden dosežek, posebno če primerjamo s tem, kako krvav je bil potem razpad Jugoslavije.

Dejstvo, da v Sloveniji ni bilo obračuna s komunističnimi zločinci in niti blažjih oblik lustracije vodilnih titoistov, kaže odpuščanjsko veličino predvsem slovenskega katoliškega prebivalstva. In to se je zgodilo ne glede na tranzicijske uspehe oziroma prednosti titofilnega tabora, kakor so ohranitev politične moči, nekaznovanje zločincev in ohranitev nekdanjih privilegijev. Na drugi strani pa se z neizpodbitnim dokazovanjem temeljnih dejstev počasi le vzpostavlja stanje, v katerem ni več mogoče enostransko in monopolno prisvajanje kolektivnega spomina.

Spominski spopadi v slovenski družbi so večkrat prenapeti, temeljna razmerja pa se kljub vsemu spreminjajo. Kdo bi si upal ob začetku delovanja komisij, ki so se ukvarjale s prikritimi morišči in grobišči, napovedati, da bodo raziskovalci vstopili v rov sv. Barbare? Kdo bi si upal napovedati, da bodo ob vseh odporih titofilne strani sto tisoči žrtev titoizma doživeli vsaj delno popravo krivic in da jim bo dano javno pričati o svojih usodah? Kdo bi si mislil, da bomo zbrali toliko podatkov o žrtvah titoizma in o njihovem uporju?

Vse to pa seveda ni dovolj, predvsem ne za ozdravitev pomembnega števila ljudi od strahu, od molka in od sramu. Zato tranzicija iz totalitarne družbe oziroma osvobajanje iz okovov zločinske polpreteklosti še zdaleč ni končano.

Naj z nekaj navedbami iz pričevanj v arhivu Komisije osvetlimo dolgoročne obremenitve tako posameznikov kakor družin kot nacionalne skupnosti in potrebo po ozdravitvi teh bremen.

*

»Vrsto let sem se zdravila pri psihiatru in hodila na razne terapije in jemala močna zdravila, to pa se dogaja tudi zdaj že nekaj časa, zdaj, ko pa to urejam, sem pa spet na tleh. Imela sem majhno plačo in tako je tudi z pokojnino, ampak mislim, da vseh težav ne more povrniti noben denar, predvsem pa ne zdravja, ki je načeto.

Ne vem pa, kaj bi lahko še opisala, ker sem mi zdi, da bi bilo še veliko za povedati, za kar sem vam vedno na voljo v upanju, da se mi ta stvar enkrat ugodno reši in mi vsaj malo potolaži vse moje žalostne trenutke življenja.«

(Arhiv 130-975/2009)

*

»Zaradi vsega trpinčenja je zbolela na živcih.«

(Arhiv 130-1399/2008)

*

»Ubili so ga brez sojenja. Jaz imam še danes psihične posledice mučenja naše družine.«

(Arhiv 714-01-2378/2001)

*

Zet priče »pa je napisal sodišču pismo, da naj mu ne pošiljajo več vabil, ker je bolan. Zaradi travm, ki jih doživlja v zvezi z vojno, se vedno pred problemi zasliševanja opija do onemoglosti. Zato sorodniki ne želijo, da se ga še kdaj vabi na zaslišanje.«

(Arhiv 130-102/2005)

*

»Še ob koncu življenja, ko je bil že zelo bolan, je morala biti tudi ponoči prižgana luč, saj je govoril, da ima grozne sanje in da žena sploh ne ve, kaj vse je moral on prestati med vojno in po njej.«

(Arhiv 130-1791/2008)

*

»Nazaj v Jugoslavijo je bil prepeljan 22. maja 1945. Najprej je bil v Šentvidu, kasneje je bil kot mladoleten prepeljan v Škofjo Loko, kjer je bil dva meseca. Na škofjeloškem gradu je bil med zasliševanju pretepan, imel je močan pretres možganov, bil je psihično totalno uničen. Čeprav je bil star le 16 let, so se zasliševalci udbe nad njim izživljali. Ker so pri njem našli oficirsko torbo domobranskega častnika, so upali, da bodo iz njega izvlekli kaj podatkov. 28. julija 1945 je bil izpuščen, oslabelemu, fizično izčrpanemu in zaradi grozot v zaporu psihično uničenemu, je domov prišel s pomočjo prav tako izpuščenega bivšega domobranca iz Lučen. Ker je bil povsem neprepoznaven, so ga starši prepoznali le po glasu. Po vrnitve je eno leto potreboval stalno oskrbo in nego. Kljub temu pa je ostal psihično močno prizadet, doživljal je napade živčnega zloma (takrat se ni ničesar zavedal), pogosto ni nikogar prepoznal, podoživljal je zasliševanje in nasilje z zasliševanja na škofjeloškem gradu.

Tudi potem, ko je bil že poročen in imel dva otroka, je bil še velikokrat pretresen, govoril je o doživetih grozotah, jokal je za svojimi brati, sestrami in prijatelji, ki se po koncu vojne niso več vrnili domov. Ker je bil domobranec, ni imel možnosti za šolanje. Službo je iskal povsod, dobil jo je šele v Polhovem Gradcu na žagi. Vse to ga je zelo motilo, zaradi tega je bil v življenju velikokrat nezadovoljen, pripeljalo ga celo do tega, da si je ob psihičnem napadu in podoživljanju svoje grozne mladosti in takratnega bremena maja 1997 vzel življenje.«

(Arhiv 130-1175/2006)

5. Kršitve človekovih pravic

Skozi obravnavane tematske sklope in pripovedi preživelih ali sorodnikov ugotavljamo sistematične in dolgotrajne kršitve temeljnih človekovih pravic. Poudarjamo, da so PG med drugo svetovno vojno in komunistične oblasti po njej kar najhuje ogrožale temeljne pravice vse do poraza titoizma v Sloveniji leta 1990.

Pravica do življenja

Slovenski bratomorni spopad med drugo svetovno vojno in po njej je neposredno povzročil okoli 30 000 smrtnih žrtev, od tega jih je le četrtnina padla med vojno v medsebojnih spopadih oziroma so bili pobiti po zajetju (4800 žrtev iz vrst komunističnih enot in 2300 iz vrst protikomunističnih). Komunistična stran je med

vojno pobila okoli 4150 civilistov, protikomunistična okoli 600. Po vojni so titoiistične oblasti pobile več kakor 15 000 vojnih ujetnikov in civilistov. V partizanskih enotah so partizani sami pobili verjetno več tisoč partizanov. Sodno in zunajsodno pobijanje se je skoraj vsak dan nadaljevalo do začetka petdesetih let.

Pravica do hrane, zdravja in stanovanja

Lakota je bila zaradi kolektivizacije kmetijstva zlasti v začetku petdesetih let hujša kakor med vojno. Pomanjkanje vsega, od hrane do potrošnih dobrin in stanovanja, je bilo zaradi razrednega boja in nesposobnosti novih oblastnikov vesplošen fenomen dolga leta po vojni. (Dežman 2014b)

Tako med vojno kakor po njej so se dogajali pobegi in izganjanja prebivalstva. Nič manj kakor izgoni niso prizadele ljudi druge intervencije oblasti v zvezi s stanovanjskimi razmerami.

Število ilegalnih beguncev in ekonomskih emigrantov, ki je doseglo več kakor desetino prebivalstva, najbolje kaže stisko prebivalstva in njegovo nezadovoljstvo.

Človekova istovetnost – prepoved diskriminacije ter mišljenje in duhovnost – svoboda vesti in verovanja, pravica do šolanja

Nova revolucionarna družba je bila zgrajena na ideološki delitvi živih in mrtvih. Kakor so bili razdeljeni mrtvi, so bili na podlagi vojnih in razrednih vlog razdeljeni tudi živi. Sence prednikov so padale na potomce in narobe. Med mrtvimi je bilo brez pravice do groba in spomina več kakor 23 000 predvsem Slovencev, ki jih je med vojno in po njej pobila zmagovita komunistična stran, in več kakor 15 000 padlih slovenskih mobilizirancev v okupatorske armade (predvsem v nemško). Ker so zato oblasti preganjale tudi njihove sorodnike, je bilo prizadetih še vsaj nekajkrat več članov njihovih družin.

Število ljudi, ki jim je bilo preprečeno šolanje, ki so jim bile nedostopne mnoge službe (v šolstvu, upravi, vojski, policiji ...), ki jim je bil onemogočen karierni vzpon, je težko oceniti. Toda če upoštevamo, da so omenjene omejitve vsaj v neki meri veljale za domala vse verne ljudi, potem tovrstno oblastno zatiranje prizadene večino prebivalstva.

Pravica do zasebnega življenja

Titova Jugoslavija je bila od prvega do zadnjega dne policijska država. Nadzor nad posameznikom je zajemal tudi pravico oblasti do prisluškovanja, do nadzora pošte in do zasledovanja. Še v začetku sedemdesetih let je imela politična policija dosjeje za okoli 250 000 prebivalcev Slovenije.

Pravica do dela in varstvo lastnine

Komunistične zaplembe zasebnih podjetij in preganjanje zasebne gospodarske

pobude so uničili zasebno podjetnost in jo porinili med zaničevano in inkriminirano dejavnost. Ocene iz zadnjega obdobja druge Jugoslavije navajajo skoraj milijon brezposelnih v Jugoslaviji, nekako prav toliko pa fiktivno zaposlenih v Jugoslaviji in nič manj delavcev iz Jugoslavije na delu v tujini.

Prav tako je sistematično oviranje razvoja kmetijstva, ki je doseglo vrh s kolektivizacijo in zemljiškim maksimumom, dolgoročno pohabilo slovensko kmetijstvo.

Svoboda izražanja mnenj in politične pravice

Uničenje demokratičnih strank in preganjanje vsake možne opozicije sta bili stalnici režima. Verbalni delikt je obsegal vsakovrstno kritiko oblasti ali kritiko vodilnih vse do žalitve imena in dela Josipa Broza Tita tudi še po njegovi smrti.

Pravica do groba in do spomina

Pravica do groba in do spomina je še vedno v jedru tranzicijskih memorialnih spopadov. Že med drugo svetovno vojno so trupla žrtev revolucionarnega terorja skrivali. Po vojni so grobove nasprotnikov PG in žrtev titoizma sistematično uničevali. Prikrivali so jih tako domači kakor mednarodni javnosti. Prekopavali so celo že pokopane mrtve in jih zmetali neznano kam.

Pri presoji revolucionarnega procesa ne moremo razlikovati medvojnega in povojnega zunajsodnega umora ter medvojnega in povojnega revolucionarnega terorja. Vse to medvojno in povojno kapilarno nasilje ter medvojne in povojne laži in preostalo prekrivanje resničnosti so združeni v sistemsko načrtovano in režimsko enotno vodeno dogajanje. Govorimo o permanentni revoluciji in kot posledica tega o stalni in trajni škodi zaradi nje. Zaradi vsega so miti in tabuji titoizma temeljno nasilje nad resnico in zdravo pametjo, predvsem pa nad sožitjem, dialogom in sočutjem, saj delujejo dolgoročno in so zaradi svojega dolgoročnega vplivanja tudi samo dolgoročno ozdravljivi. Prizadenejo pa tako tiste, ki izvajajo teror in določajo ter varujejo tabuje, kakor tiste, ki so žrtve terorja in se morajo uklanjati tabujem.

6. Lažni izgovor: Nič nismo vedeli!

Dne 20. oktobra 1994 je bil na 21. seji parlamentarne Preiskovalne komisije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti zaslišan Mitja Ribičič, po drugi svetovni vojni drugi človek slovenske politične policije, pozneje pa notranji minister in predsednik jugoslovanske vlade.

Predsednik komisije Ignac Polajnar ga je vprašal: »Ali je vrh slovenske Ozne vedel za povojne množične poboje v Kočevskem Rogu, v Laškem, v Mariboru in še kje?«

Mitja Ribičič je odgovoril: »Ne.« (Ribičič 1994)

Bojan Polak je bil komandant slovenske divizije KNOJ, torej enot, ki so spomladi 1945 izvajale zunajsodne poboje, pa je dne 30. novembra 1993 pred isto komisijo odgovoril, da je o množičnih zunajsodnih pobojih iz leta 1945, ki so jih izvajale njegove enote, prvič slišal okrog leta 1953 (Polak 1994).

Maja 2005 so kriminalisti Ribičiča ovadili zaradi sodelovanja pri zločinih zoper človeštvo, vendar so nadaljnjo preiskavo preprečili s falzifikatom. »Glasom mape majorja Mitje« je zapis, po katerem ja Pavel Jamnik sklepal, da je o usodi zapornikov, ob katerih je ta zapis, odločal major Mitja Ribičič. Sodni senat je takšno sklepanje zavrnil. (Dežman 2007b)

Jamnik je opozoril, da je »glas mape« decembra leta 2005 takole ocenila zgodovinarica Ljuba Dornik Šubelj: »Glasom mape majorja Mitje« ali drugih pooblaščenecv ali organov najbrž pomeni, kdo je pregledal konkretni primer in ga odredil za vpis v register pripornikov.

Zanimiv preobrat v razumevanju termina »glasom mape« pa se pri Dornikovi zgodi štiri leta kasneje.

Dornikova je leta 2009 zagovarjala svojo doktorsko disertacijo Vloga Ozne za Slovenijo pri prevzemu oblasti 1944–1946. V njej na strani 168, v opombi št. 398, ko razlaga primer Viljema Brandla, »ki je bil vpisan v glavni register pod št. 957 dne 22. septembra 1945 in glasom mape majorja Mitje poslan 16. oktobra 1945 v taborišče Ozne«, zapiše: »Major Mitja je bil Mitja Ribičič, ki je kot eden od pomočnikov načelnika Ozne za Slovenijo pregledoval zbrana zaslišanja in predlagal postopke z aretiranimi.« /.../

Zapisi iste zgodovinarke o istem terminu, pa s tako različnimi pomeni. So vzrok strokovni in objektivni razlogi?« (Jamnik 2011) Dornik Šubljeva v objavi svojega doktorata ne odgovori na to Jamnikovo vprašanje (Dornik Šubelj 2013).

Dne 25. junija 1945 je podpredsednik jugoslovanske vlade Edvard Kardelj ukazal predsedniku vlade Ljudske republike Borisu Kidriču, naj pohitijo s »čiščenjem«, torej z množičnimi zunajsodnimi umori. Ta dan so odpeljali tudi skupino jetnikov, predvsem bolnikov, ranjencev in invalidov, in jih pobili v breznu Konfin I pri Grčaricah. Na seznamu je 88 žrtev in število žrtev je bilo potrjeno s prekopom leta 2006. Od 88 žrtev jih ima v arhivskih seznamih 86 zaznamke »glasom mape majorja Mitje«.

Ribičiča je na laž postavil kar njegov kolega v politični policiji Zdenko Roter, ko je opisal trojico, ki je pripravljala sezname za ubijanje: »O odmevnih vlogah M. R. (Mitja Ribičič; op. J. D.) v prvih povojnih letih v preiskovalnih postopkih in likvidiranih vrnjenih ali ujetih domobrancev On neposredno ne ve ničesar. Mu pa je pred svojim samomorom S. Vesel, mož Njene prijateljice Ljubice, zatrjeval, da sta bila skupaj v komisiji notranjega ministrstva, ki je leta 1945 selekcionirala ujete ali vrnjene domobrance. Komisijo naj bi vodil dr. V. Turnšek, takrat visok uradnik tega ministrstva. Razvrščanje in s tem tudi življenjsko usodo naj bi izvajali na podlagi »političnih karakteristik«, ki so jih dobivali iz okrajev oziroma občin.« (Roter 2013, 162)

Demonska mreža »bratstva krvavih rok« (Dežman 2005, 265), ki si deli soodgovornost za jugoslovanski genocid, tako seže od krajevnih pripadnikov »ljudske oblasti« do Josipa Broza. Čeprav kaže, da bodo titoistični zločinci ušli sodbi pravice, pa ne morejo uiti sodbi resnice. Danes je več kakor jasno, da sta tako Ribičič kakor Polak poveljniško soodgovorna za najhujši zločin na slovenskih tleh, in prav tako je jasno, da je ukaz za to pobijanje izdal Josip Broz Tito, tedaj totalitarni gospodar Jugoslavije. (Jamnik 2011; Dežman 2008)

Če smo opozorili, da v desetisočih vlog le redki vlagatelji omenjajo svojo krščansko vero, pa je v vlogah še manj govora o tem, kako so se vlagatelji in njihove družine obnašali do režima. Koliko so se prilagajali in koliko jih je prešlo na režimsko stran, bodisi pod pritiskom politične policije, bodisi zaradi drugih življenjskih stisk, bodisi zaradi partnerskih razmerij, bodisi zaradi oportunitizma ... Tako svetovnonazorske kakor ideološko-politične opredelitve, njihovo spreminjanje, opuščanje in ponovno prevzemanje so zanimivo vprašanje tako za tabor poražencev kakor za tabor zmagovalcev, predvsem pa tudi za vse sopotnike režima, ki so se morali prav tako nenehno (na novo) opredeljevati.

Vse to so preveč pomembna vprašanja, da bi jih lahko odmislili z »Nič nismo vedeli«.

7. Storilci in žrtve

Karel Cepl in Zdenko Zavadlav sta bila na Pohorju maja 1945. Cepl je bil eden od nesrečnikov, ki jih je Zavadlav vodil na Pohorje, da jih ubijejo. Cepl je pobegnil, bil aretiran, obsojen, dolga leta v zaporu, potem pa je svobodno zaživel na Zahodu. (Žajdela 1990; Zavadlav 1990) Zavadlav, nesojeni Ceplov krvnik, ki je bil kot politični policist gospodar nad življenjem in smrtjo, pa se je potem sam znašel v Ceplovi koži. Bil je žrtev zrežiranega sodnega procesa, obsojen na smrt, razbili so mu zakon.

Revizija partijskega pristranskega pisanja zgodovine pomeni, spoštovati žrtev kot žrtev in obsojati storilca kot storilca – pri tem lahko, enako kakor Zavadlav, ista oseba dobi tako vlogo storilca kakor žrtve.

S takšnim razumevanjem se pripovedi, ki so bile pisane v titoizmu, bistveno dopolnijo. Zgovoren je zgled Julke Napast, ki je bila leta 1947 vzgojiteljica v »mładinskem domu v Preddvoru, kjer je živelo okrog 120 otrok slovenskih Korošcev iz Avstrije, sirot brez staršev iz Bosne in Hercegovine in sirot vojvodinskih Nemcev. Nenavadna mešanica nacionalnosti, različnih običajev in navad je bila to, skupno jim je bilo le otroštvo brez otroštva.« Napastova posebej poudarja bosanske sirote, ki »so med vojno preživele strahote, ki bi še odrasle zrušile. Bili so priče požiganju, zverinskemu divjanju ustašev in esesovcev. Ni jih bilo malo, ki so jim pred očmi posilili matere, jim pobili vse najbližje«.

Ko so te sirote odpeljali na obisk k Josipu Brozu Titu na Brdo, je pozdravil samo Bosančke: »Zdravo, djeco! Iz Bosne ste došli u Sloveniju?« Broz se je pogovarjal z njimi, nato so otrokom ponudili slaščice, on pa je prisedel k vzgojiteljicam. O »otro-

cih vojvodinskih Nemcev je rekel: »Otroci niso krivi za ravnanja svojih staršev, tudi oni bodo zrasli v poštene državljane.« (Napast 1980)

Vendar prav enaka grozodejstva in prav enako uničenje družin kakor Bosančki so doživele nemške sirote iz Vojvodine. Toda nemških sirot titoizem ni imel za žrtve, ampak jih je obravnaval kot primerno snov za prevzgojo v državljane komunistične Jugoslavije.

Posledice raznarodovanja nemških sirot so se nenavadno jasno pokazale v Sloveniji v procesu detabuiranja zločinov titoizma. »Leta 2007 je bil za slovenski film leta razglašen dokumentarec Mirana Zupaniča *Otroci s Petrička*. V njem nastopajo sirote, ki so jim v zunajsodnih umorih ubili enega ali oba izmed staršev in so jih potem iz koncentracijskega taborišča na Teharjah premestili v otroško taborišče Pri Petričku. Med njimi so tako potomci nemških kot tudi slovenskih in mešanih zakonskih zvez. Govorili so slovensko, eden pa angleško.«

Tudi v dokumentarcu Jožeta Možine *Zločin*, ki ne zastara, je govor predvsem o preganjanju in pobijanju nemške manjšine. Pričevalci govorijo slovensko, živijo v Sloveniji. Dokumentarec je bil nagrajen z Jurčičevo nagrado.

Ko se spominjamo t. i. ukradenih otrok, ki so jih nacionalsocialisti pobrali slovenskim staršem in jih poslali v ponemčenje, je toliko pomembneje, da se spomnimo tudi mnogih nemških otrok, ki so jim vzeli družine in materni jezik. Po oceni je bilo v Jugoslaviji tako raznarodovanih 18.000–20.000 nemških otrok. Vsi pa delijo usodo s tisoči sovrstnikov, ki so bili zaradi pobitih očetov, mater, drugih sorodnikov ali zaradi družbenega položaja svoje družine dolgoročno zapostavljeni, zasramovani, življenjsko vsestransko prikrajšani.« (Dežman 2012, 210–211)

Šele z izhodiščem, da je za celjenje ran treba združiti storilce in žrtve, lahko pogled iz zgodovinske preteklosti odpremo novi prihodnosti. To omogoča dialoški pristop, ki gradi na sprejemanju vseh prednikov, ki priznava vsem človeško dostojanstvo, ki skuša razumeti in sočustvovati. Šele tako ima vsak pravico povedati svoje in vzpostavljati medčloveško solidarnost, v kateri se povedano sliši in sprejema s sočutjem.

Takšen pristop bo omogočil nadaljnje spraševanje in odkrivanje zelo prefinjenih tabujev. Ko bomo enako gledali na sirote, ki jih je titoizem favoriziral, kakor na tiste, ki jih je odrival in zapostavljal, bomo lahko raziskovali, kakšna je dejanska razlika med usodami privilegiranih sirot in usodami sirot, ki so bile odrinjene. Potem se bomo lahko z enakim merilom vprašali, koliko enih in koliko drugih je zmoglo preseči izgubo najbližjih ter kako in zakaj jim je uspelo v življenju.

Država mora prispevati k vzpostavljanju dialoškega okolja z uveljavljanjem pravne kulture in z obsodbo vseh zločinov in zločincev. To v slovenskem prostoru za obravnavano totalitarno obdobje velja posebej za obsodbo zločinov zmagovite strani. Uveljavljanje in oblikovanje družbenih razmerij pravične in miroljubne prihodnosti od družbe zahtevata, da ne ščiti več storilcev, ampak jim sodi in vzpostavi ustrezne administrativne in upravne možnosti, zaradi katerih žrtev ne bo (več) preganjana, ampak zaščitita in odškodovana. Zato so primerjalne raziskave, v katerih nastopajo tako storilci kakor žrtve, toliko bolj pomembne. Temeljni dialog je treba vzpostaviti o tem, kdo je bil storilec in za kaj je odgovoren, in o tem, kdo je

bil žrtev in kaj je pretrpel. To velja posebej za družbe, ki so glede teh vprašanj tako razdeljene, kakor je slovenska.

Register žrtev vzpostavljamo ob zavedanju in sprejemanju dejstva, da je bil titoizem družba, v kateri so rasistično povzdigovali »novi razred« komunistične elite v položaj »rdečega nadčloveka«. Svoj položaj je ta družba utrjevala v krepitvi zavesti o svoji večvrednosti nad osovraženimi drugimi (Dežman 2009c). Zato je partijski svet temeljil na teoriji zarote, permanentne revolucije in državljanske vojne ter nenehnega »odkrivanja« notranjih in zunanjih sovražnikov. Takšni sovražniki so bili zunanji, recimo nacifašizem, kapitalizem/imperializem, stalinizem, slovenska politična emigracija; nacionalni, na primer nemška in italijanska manjšina, narodni sovražniki in izdajalci; razredni, denimo plemstvo, buržoazija, kulaki; svetovnonazorski, torej vere oziroma Cerkev; filozofski in kulturni, namreč idealizem, eksistencializem, subjektivizem, individualizem, jazz, rock in abstraktna umetnost. Drugi sovražniki so bili ideološki: konservativizem/klerikalizem, liberalizem, socialdemokracija in nacionalizem ter znotrajpartijski sovražniki: sektaši, informbirojevci, tehnokrati, nacionalisti in liberalci. (Dežman 2007a: 34)

Za preganjanje vseh teh sovražnikov je bil tako ali drugače zadolžen vsak član oblastne verige. Zato je pomembno določanje ravni odgovornosti oblastnega dela titoistične družbe oziroma vzpostavljanje odgovornosti storilcev, ki so v okviru izvajanja pooblastil ali pa tudi mimo njih viktimizirali svoje podložnike.

Jugoslovanska oblastna piramida ima na vrhu Josipa Broza Tita, pod njim pa je bila v najožjem krogu zagovornikov trde roke vrsta Slovencev, najbolj trdoživ je bil Edvard Kardelj, ki je domala edini iz kroga Titovih začetnih sodelavcev preživel vse čistke in ostal v najožjem oblastnem krogu.

Najožji elitni krog titoistov, ki je obvladoval Republiko Slovenijo, je bil predvsem krog voditeljev partije in politične policije.

KP/ZKS so vodili: Franc Leskošek (1937–1945), Boris Kidrič (1945–1946), Miha Marinko (1946–1966), Albert Jakopič (1966–1968), France Popit (1968–1982), Andrej Marinc (1982–1986) in Milan Kučan (1986–1990).

Za notranje zadeve so bili odgovorni: Zoran Polič (1945–1946), Ivan Maček (1946–1946), Boris Kraigher (1946–1953), Niko Šilih (1953–1953), Mitja Ribičič (1953–1958), Vladimir Kadunec (1958–1963), Riko Kolenc (1963–1966), Silvo Furlan (1966–1969), Silvo Gorenc (1969–1972), Marjan Orožen (1972–1978), Janez Zemljarič (1978–1980) in Tomaž Ertl (1980–1990).

Preizkusni kamen preverjanja dejanskega položaja, kam kdo sodi v različnih življenjskih položajih in obdobjih, so človekove pravice oziroma spoštovanje demokratske pravne države.

8. Terminologija

Pomembne težave in čeri se kažejo že na ravni pojmovnih opredelitev; priča smo nenehnim zadregam, kako razrešiti ta gordijski voz. Zgovorno nas na to

opozarjajo tujci. Tako je »samocenzurno« nedostopnost do bolečih tem označil tudi ameriški veleposlanik Joseph Adamo Mussomelli, ko je obžaloval, da mu ob prihodu v Slovenijo niso znali opisati ene temeljnih slovenskih družbenih, političnih, ideoloških in kulturnih zagat: »Mislim, da je bilo moje pomanjkanje znanja resnično strah vzbujajoče. Glede na to, da sem imel v Washingtonu več mesecev časa za poučevanje o Sloveniji, sem bil šokiran, kako malo so mi povedali. Še celo, ko sem prišel na svoje lastno veleposlaništvo, kjer ti dajo poročila o gospodarskem stanju v državi, o političnih strankah itd., mi niso hoteli dati poročila o spravi in o celotni situaciji glede druge svetovne vojne. Šlo je za podobno stvar, glede katere se pritožujem nad mediji – samocenzuro. Moje lastno veleposlaništvo je storilo isto – nihče se ni hotel dotakniti zadeve, preveč občutljiva je bila. To je ena izmed stvari, ki sem se je naučil – vso tragično zgodovino, ki sega v 40. leta. O tem ob prihodu in še kar nekaj mesecev po njem nisem vedel popolnoma ničesar.« (Sajovic 2013)

Natančnost in veljavnost pojmov, ki jih uporabljamo, sta ključni za nove vsebinske opredelitve in razlage. Pari svoboda – nesvoboda, demokracija – totalitarizem, brezpravje – pravna država, kršenje človekovih pravic – spoštovanje človekovih pravic, zaničevanje človekovega dostojanstva – spoštovanje človekovega dostojanstva in še drugi sami po sebi kažejo napetosti, ki se odpirajo ob pojmovnem razčiščevanju. Vsak se namreč lahko in mora vprašati, kaj mu pomenijo stalinizem, titoizem, totalitarizem, diktatura, državni terorizem, revolucija, državljanska vojna, razredni boj. Natančno preučevanje in premišljevanje teh pojmov nam odkriva stranpoti dosedanjih pomenov. Če vzamemo, da je bilo več kakor 30 000 neposrednih žrtev bratomornega obračuna, je pojem »narodnoosvobodilni boj« zavajajoč in prikriva osnovno dejstvo, da je bil temeljni spopad na Slovenskem državljanska vojna. Kot posledica tega pa potem revolucionarnega tabora ne moremo označevati zgolj kot narodnoosvobodilnega. S svojim terorjem je namreč na eni strani izzval državljansko vojno, na drugi strani pa z načinom upora proti okupatorju nenehno sprožal okupatorjeve skrajne maščevalne ukrepe – obenem zaradi svoje lastne vojaške nesposobnosti tudi verižne poraze partizanskih enot – in zahteval neizmerno velike izgube domačega prebivalstva.

Prav tako zavajajoč je pojem »osvoboditev«, s katerim so v sistemu ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil označevali komunistični prevzem oblasti po drugi svetovni vojni. Ne moremo namreč označevati kot »osvobodilnega« obdobja, v katerem so se dogodili najhujši zločini proti človečnosti in genocid. Prav tako ne moremo kot »osvoboditev« označiti dejstva, da je oblast v Sloveniji/Jugoslaviji prevzel totalitarni titoistični sistem.

Podobna pojmovna preverjanja in soočanja zahteva tudi večina drugih pojmov, ki sta jih iz aktualno-politične in ideološke rabe prevzeli strokovno okolje in javno mnenje. Vzemimo pojem »najbolj odprta meja v Evropi«: s tem so bile mišljene slovenske/jugoslovanske meje proti Zahodu. Kritično preverjanje tega pojma nam ponudi povsem drugačno pojmovno opredelitev dogajanja na tej meji, se pravi: »Slovenijo kot jugoslovanski berlinski zid«.

Pojem brez vsebine je bil tudi »ljudska oblast« (Šnuderl 1949). Da je to prazen pojem, s katerim so skušali komunisti legalizirati revolucionarni prevzem oblasti, nam kažejo podnaslovi knjig o ljudski oblasti Toneta Ferenca: *Država v državi, Narod si bo pisal sodbo sam, Mi volimo* (Ferenc T. 1985, 1987, 1991). Da bi bilo PG »država v državi«, je nesmiselna opredelitev, saj med vojno PG ni efektivno obvladovalo ozemlja niti ni izvajalo državnih oblastnih funkcij. Še bolj nesmiselna je skovanka »Narod si bo pisal sodbo sam«, saj je jasno danes, tako kakor je bilo takrat, ko je potekalo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta pod tem geslom, da je bil to nasilni revolucionarni prevzem oblasti. Tretji podnaslov »Mi volimo« nazorno pokaže dejansko nasprotje med pojmom ljudska oblast in pojmom demokratična oblast. Pod »ljudsko oblastjo« se namreč nikdar ni zgodilo, da bi bile volitve svobodne in pluralne. Tako pojem »ljudska oblast«, kakor ga v skladu z oblastnimi naročili instrumentalizira Tone Ferenc, v bistvu pomeni izzivanje državljanske vojne, tiranijo, strahovlado, enopartijsko diktaturo, brezpravje, policijsko državo in sistematično kršenje človekovih pravic.

Eden najhuje okuženih pojmov je pojem »kolaboracija«, ki je bil namenjen označevanju in preganjanju cele vrste od sistema osovraženih državljanov. Dieter Blumenwitz poudarja, da »pojem ›kolaboracije‹ ne spada v besedni zaklad mednarodnega javnega prava. Gre za politični pojem, ki v svoji prvotni uporabi ni imel točno določenega pomena ali celo pomena kaznivega dejanja. /.../

Po koncu sovražnosti, delno že med vojno, je na osnovi očitka kolaboracije ob političnih »čistkah« po vsej Evropi praviloma prišlo do samovoljnega preganjanja domnevnih kolaborantov, vključno z njihovim fizičnim uničenjem brez sodne obsodbe, ki bi zadostila zahtevam pravne države. Vsebinska odprtost pojma »kolaboracija« je olajšala njegovo politično uporabo za izključitev politično drugače mislečih. /.../

Nesporno je, da so bili napadi partizanov, pa tudi Varnostnoobveščevalne službe (VOS), takšni napadi na pravno zavarovane interese prebivalstva, njihovo življenje, njihovo zdravje, njihovo lastnino in njihovo svobodo, da so izzvali pravico do silobrana. Posebno še akcije VOS-a, ki so bile torej napadi nedržavne organizacije, niso imele nobene pravne podlage in jih gre posledično obravnavati kot teroristična dejanja, ki so bila v nasprotju z mednarodnim pravom. Namenjeni so bili zastraševanju prebivalstva in uveljavitvi ciljev razrednega boja. Prebivalstvo je bilo zato brez nadaljnjega upravičeno, da se zavaruje s sestavljanjem samoobrambnih enot in se brani pred protipravnimi napadi komunistov.« (Blumenwitz 2005, 142)

Obveznosti vseh vojskujočih se strani v spopadu zaslužijo ocenjevanje po enakih merilih, na podlagi tedaj veljavnih pravnih predpisov – tako državnih kakor mednarodnih.

V titoizmu so obsojali tako imenovane kolaborante, češ da so sodelovali z okupatorjem, obenem pa so pozabili, da so prav komunisti do 22. junija 1941 kolaborirali s prav tem okupatorjem v skladu s paktom Ribbentrop-Molotov. Prav tako se titoizem po načinu prevzema in ohranjanja oblasti vsaj v svoji trdi stalinistični fazi, ki je trajala več kakor desetletje po drugi svetovni vojni, ne razlikuje od faši-

stičnega in nacionalsocialističnega okupacijskega sistema. Torej so bili ljudje, ki so sodelovali s totalitarnim titoizmom, prav tako obsodbe vredne kolaboranti. Pri tem protikomunistična kolaboracija z okupatorji ni sprejemala programskih ciljev okupatorjev, ampak je bil njen osnovni cilj obramba pred stalinistično okupacijo. Kolaboracija PG s stalinizmom pa je sprejemala programske cilje stalinizma in jih uveljavljala z vsemi sredstvi – od ideologije do terorja.

Širok spekter pojmovnega raziskovanja nam ponuja tudi povojno obdobje. Dialeški izzivi se kažejo skoraj ob vsaki opredelitvi oziroma samoopredelitvi po volji oblasti, ki so jo potem prevzeli servilni mediji in znanstveniki.

Povojna leta označujejo za leta »obnove«, čeprav je bilo to bolj obdobje uničevanja kakor obnove. Govorimo o revolucionarnih procesih doseganja končnih ciljev državljanske vojne in o vzpostavitvi številnih front razrednega boja in svetovnonazorskega spopada. Kaosu vojnih časov so stalinisti dodali še svoj revolucijski kaos in destrukcijo.

Pojem »industrializacija« povzema tudi to, da so gradili državno industrijo na račun uničenega zasebnega podjetništva. Pojem »socialistična politika na vasi« pomeni vzpostavljanje državnih kmetijskih posestev oziroma kolhozništva na račun uničenja zasebnega kmeta, obenem pa vsiljeno mobilizacijo delovne sile s kmetov v tovarne. Pojem »proletariat« je prav tako nedorečen, veže se predvsem na izhodiščni cilj komunizma, na »svetovno proletarsko revolucijo«. Na zaplenjenem premoženju podjetnikov, meščanov, kmetov, Cerkve in veleposesti naj bi se gradila družba s proletariatom kot izvoljenim ljudstvom. Dejansko pa je manjšinski komunistični »novi razred« izkoriščal večino podložnikov oziroma so zaradi komunistične vladavine živeli slabše kakor njihovi proletarski sodobniki v zahodnih demokracijah v kapitalizmu.

Eden osrednjih kultov titoizma je bilo tako imenovano »prostovoljno delo«, »udarništvo« (Dežman 2014). Vendar pa je bilo pod to propagandno kuliso skrito tisto, kar Zdenko Zavadlav označuje kot »sužnjeposestniško socialistično gospodarstvo« (Zavadlav 2005). Dobršen del tako imenovanih prostovoljcev so bili vojni ujetniki in zaporniki, verjetno je bila večina »prostovoljnega« dela opravljena na ukaz oblasti oziroma je bilo prostovoljno delo pogoj za nadaljevanje šolanja in podobno.

Za razumevanje povojnega časa je zato bistvena umestitev titoističnega modela vladanja v vsebinske, pojmovne in interpretativne modele, ki veljajo za druge totalitarizme. Le na tej podlagi lahko razumemo temeljno razliko med totalitarnim in demokratičnim sistemom. Samo tako lahko pojasnimo pojme, kakor so revolucionarni teror, državni terorizem, sistem taborišč (od uničevalnih, koncentracijskih, do delovnih), politična policija – policijska država itd. Le tako se lahko vzpostavi dialoško omrežje tehtanja ustreznosti pojmovnih umestitev. V slovenskem prostoru pomeni tovrstno pojmovno opredeljevanje prestavljanje meje med ohranjanjem mitov in tabujev na eni in njihovo razgradnjo na drugi strani.

9. Kronologija

Časovni mejniki, na katerih je bila zgrajena titoistična indoktrinacija, so bili vgrajeni tudi v praznično leto LR/SR Slovenije. Dan OF, praznik dela, dan varnosti, dan borcev, dan vstaje, dan republike, dan JLA in brezštevilni prazniki občin, krajevnih skupnosti, gospodarskih organizacij in ustanov so bili večinoma določeni v čast komunistične zmage, revolucije, oboroženih sil, policije in herojev. Nekaj datumov, na katerih je temeljil sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil, je v samostojni in demokratični Sloveniji postalo za titofile nesmiselnih in celo motečih, zlasti če so na njih gradili kult revolucije. »Revizija« je bila proces, v katerem so titofili temeljito »revidirali« sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil, da bi ustrezal njihovim potrebam in interesom v tranziciji.

Kakšno je bilo razmerje med »revolucijo« in »narodnoosvobodilno borbo« v titoizmu, je vidno v razliki med majhnostjo spomenika, posvečenega ustanovitvi Protiimperialistične fronte (ki se je pozneje preimenovala v Osvobodilno fronto), in velikostjo spomenikov revolucije v Ljubljani, Kranju, Mariboru, Trbovljah, Zagorju, Ribnici in drugje. Spomenik, posvečen lažnemu datumu ustanovitve OF, ki stoji pred nekdanjo Vidmarjevo hišo, je neskončno majhen in nepomemben v primerjavi s spomenikom revolucije na Trgu revolucije, danes Trgu republike. V samostojni in demokratični Sloveniji je namreč stalinistična revolucija titofilom moteča in je ne omenjajo več. Zato so simbolna teža prestavili na tako imenovani dan upora proti okupatorju, ki pod drugim imenom skuša vzpostaviti kult OF in NOB.

Z ustanovitvijo KP Slovenije na Čebinah aprila 1937 je stalinistična generacija slovenskih komunistov začela svoj pohod na oblast. Tudi slovenski komunisti so se držali pakta Hitler-Stalin, ki ga je bilo konec z nemškim napadom na SZ dne 22. junija 1941. To je za jugoslovanske komuniste pomenilo tako upor kakor revolucijo. S svojim terorjem nad sonarodnjaki so izzvali državljansko vojno. Za zloglasni vrh te krvave poti na oblast imamo lahko Kardeljev ukaz Kidriču dne 25. junija 1945, naj pobijejo kar največ tistih, za katere je komunistično vodstvo določilo, da jih je treba pobiti.

Če so nekoč označevali kočevski proces septembra 1943 za ključni mejnik v razvoju revolucionarnega sodstva, je bolj primerno, če kočevski proces opredelimo kot prvi slovenski stalinistični proces, ki uvaja poznejše brezpravje. Sočasno zunajsodno pobijanje več kakor 700 vojnih ujetnikov in civilistov po kapitulaciji Italije do konca leta 1943 je bil najhujši bratomorni zločin med drugo svetovno vojno. Če je bila partijska konferenca na Cinku leta 1942 programska priprava na množična pobijanja, potem je zgoraj omenjeno pobijanje začetek praktične priprave na množične povojne umore.

Kronološka revizija zadeva tudi 15. maj 1945. Ta dan je bil mistificiran kot dan zadnjih bojev v drugi svetovni vojni v Evropi, ki naj bi potekali na slovenskih tleh. Vendar je zmagovita komunistična stran šele potem krenila v ofenzivo za doseganje končnih ciljev državljanske vojne. To nam dokazujejo ugrabitve in umori ugrabljenih med navzočnostjo Jugoslovanske armade v Avstriji in v Italiji, množično zunajsodno pobijanje vojnih ujetnikov in civilistov spomladi 1945 in nekaterih skupin vse do začetka petdesetih let v Sloveniji in v Jugoslaviji.

V letih po drugi svetovni vojni so kronološke prelomnice, ki so povzročile viktimizacijo različnih skupin žrtev titoističnega nasilja, zelo raznolike. Skupno jim je izhodišče, da je režim s svojo ideologijo in njenim nasilnim uveljavljanjem »predestiniral« ljudi za žrtve, oziroma drugače rečeno, silil jih je, da so v boju za obstanek nenehno tvegali, ali bodo morda obsojeni, izsiljevani, poslani na suženjsko delo ter življenjsko ogroženi in ovirani. Prestopanje dotedanjih etičnih in civilizacijskih meja, ki jih je v svoji ideološki prenapetosti in nasilju uveljavljal režim, je spodbujalo ljudi v upor, tudi množičen »upor z nogami«, se pravi: v bežanje prek meje na Zahod.

Leto 1948 naj bi s sporom Stalin-Tito pomenilo prelom jugoslovanskih komunistov s stalinističnim modelom. Dejansko je šlo za Titovo izključitev, namesto destalinizacije pa je Tito za nekaj let uvedel najhujše stalinistične prakse v Jugoslaviji. Tudi uvedba samoupravljanja (1950) v totalitarni strukturi jugoslovanske družbe ne pomeni prelomnega slovesa od totalitarnih praks, saj titoizem ohrani značilnosti totalitarnega sistema.

Tako kakor pri terminoloških določilnicah je tudi pri kronološkem razvrščanju pomembno, da ne ločujemo vojnega in povojnega časa. Temeljne značilnosti medvojnega revolucionarnega terorja se organsko nadaljujejo oziroma jih samo nadgradijo v povojnem času. Številni revolucionarni, razrednobojni in drugi ukrepi so določali žrtvene skupine. Tako je bil en krog žrtev določen z zaplembami premoženja in z dušenjem zasebne gospodarske pobude, drugi z obveznimi oddajami in s kolektivizacijo pri kmetih, tretji s preganjanjem raznih »izdajalcev«, »sovražnikov ljudstva«, »razrednih sovražnikov« itd., to pa je pomenilo tudi zatiranje demokratične opozicije in svobode mišljenja nasploh. Med žrtvami so bili celo sami akterji režima, zlasti tako imenovani informbirojevci, veliko je bilo tudi drugih žrtev številnih čistk v partiji.

Različne skupine žrtev imajo svoje kronološke ritme. Pri beguncih in izgnancih imamo skupine, ki so bežale oziroma so bile izgnane z domov že med drugo svetovno vojno, potem tiste neposredno ob koncu vojne maja 1945 in tiste po vojni vse do začetka šestdesetih let, ko so Jugoslovani dobili potne liste. Obstajajo razlike med slovenskimi protikomunisti in drugimi slovenskimi begunci pred komunizmom in pripadniki nemške in italijanske manjšine. Pri nemški manjšini jih je verjetno manj kakor polovica bežalo že pred vojno oziroma ob koncu vojne, okoli 16 000 so jih izgnali do začetka leta 1946. Pripadniki italijanske manjšine so bežali postopno po koncu vojne, večina jih je optirala za Italijo ob podpisu londonskega sporazuma leta 1954.

Begu pred komunizmom zaradi državljanske vojne so se v prvih petnajstih letih po vojni ob političnem motivu vse bolj pridruževali tudi ekonomski razlogi. Vse več ljudi je bežalo zaradi bede v Jugoslaviji. Več kakor 30 000 prebivalcem Slovenije so pobeg preprečili, aretirane so, glede na obdobje, v katerem so bili ujeti, obsojali na različno dolge kazni.

Nekateri politični emigranti so se leta 1946 in pozneje vrnili v Jugoslavijo, mnogi pa so šele po dolgih letih obiskali domovino, nekaterim je bilo to prepovedano

do razpada titoizma. Posebej velja omeniti ločene družine, ki so se lahko združile šele po letu 1954. Večinoma so maja 1945 bežali očetje sami ali z nekaj družinskimi člani, preostanek družine, zlasti žene in otroci, pa so prišli za njimi predvsem leta 1954/1955.

Zrežirani politični sodni procesi z obsodbami na smrt, z zaplembami premoženja in z dolgoletnimi obsodbami na prisilno delo so potekali predvsem prvih pet let po drugi svetovni vojni. Pošiljanje na »prostovoljno« delo je imelo različne oblike, za suženjsko delo je bilo določenih mnogo tistih, ki so jih obsojali pred sodišči. Posebno oblastno izživljanje je bila formula 3 + 24, ko je sodnik za prekrške osebo obsodil na tri mesece poboljševalnega dela, krajevna oblast pa jo je označila za teže popravljivo in je dodala še dve leti družbenokoristnega dela. Številne vloge odkrivajo valove nasilja v vojski, posebno v času informbiroja in nad verniki, zlasti duhovniki. Faze boja proti veri in Cerkvi so prav tako poznale različne stopnje nasilja in pritiska (podobno kakor razredni boj) in so bile v različnih obdobjih del »permanentne revolucije«.

Našteli smo le nekaj fenomenov in procesov, ki še čakajo na točnejšo kronološko umestitev.

10. Topografija

Tako kakor pojmovne opredelitve in umestitve v času so zamegljene tudi prostorske razporeditve viktimizacije žrtev titoizma. Včasih naj ne bi po eni strani nič vedeli, pa se na drugi strani skrito razodeva kot nadvse odkrito. Ali ni bilo povojno množično zunaj sodno pobijanje v Kočevskem Rogu razglašeno sredi Ljubljane s tem, da je bila nekdanja Domobranska ulica preimenovana v Roško? Domobranci so bili pobiti v Rogu, torej je bilo preimenovanje Domobranske ulice v Roško jasno sporočilo o tem, kje so bili pobiti domobranci. Ta zaukazana nevednost in vsevednost o zločinu je ustrahovala s sporočilom: če nas ne boste ubogali, lahko Kočevski Rog spet postane prostor, kjer bo vsemogočna oblast obračunala z upornimi podložniki!

Tabuirana smrt, tabuirane žrtve, tabuirana morišča in grobišča bodo še dolgo zaposlovali generacije pravnikov, kriminalistov, zgodovinarjev, arheologov, konservatorjev, teologov, filozofov, antropologov, terapevtov, umetnikov, politikov, civilnodružbenih pobudnikov in mnogih drugih. Tako je pod pojmom »prikrita grobišča« v tem trenutku v javni rabi predvsem seznam okoli 600 registriranih morišč in grobišč iz vojnega in povojnega časa, v katerih so PG med vojno in titoistične oblasti po vojni pobijali vojne ujetnike in civiliste. Praviloma naj v registru vojnih grobišč ne bi upoštevali grobov posameznih žrtev, vendar je topografsko raziskovanje gledalo tudi za takšnimi grobovi. In prav pozabljeni grobovi posameznih žrtev so kategorija, ki pri topografski raziskavi še zdaleč ni obdelana. To so grobovi posameznih žrtev tako iz vojnega iz kakor povojnega časa. Največje skupine takšnih grobov, ki jim država Slovenija še ni posvetila ustrezne pozornosti, so grobovi Slo-

vencev, padlih kot mobiliziranci v italijansko, nemško in madžarsko vojsko. Govorimo o več kakor deset tisoč padlih oziroma v ujetništvi ubitih in umrlih mobilizirancev v nemško vojsko, nekaj tisoč v italijansko in vsaj nekaj sto v madžarsko.

Poleg tabuiranih žrtev so bili tabuirani tudi morilci. Vsaka tabuirana žrtev ima ob sebi tudi tabuiranega storilca. Omenili smo pričevanji Mitja Ribičiča in Bojana Polaka pred Polajnarjevo parlamentarno preiskovalno komisijo, ki ju lahko označimo za laganje, zavajanje in sprenevedanje. Vemo, da so v rovu sv. Barbare v Hudi jami pobijali tudi slovenski knojevci. Nastanjeni so bili v gostilni v Laškem in tam so ljudem pripovedovali o svojem krvavem početju. Viri vedo povedati, da so v KNOJ kaznovali moštvo, če je razkrivalo skrivnosti pobijanja. Nedvomno sta tako pobijanje kakor skrivanje zločina potekali pod poveljstvom Bojana Polaka, ki je načeloval slovenski diviziji KNOJ. Topografijo enot Ozne in KNOJ bo treba dopolniti s topografijo organov ljudske oblasti, ki so soodločali tako pri odločitvah o pobijanju svojih sokrajanov kakor tudi sodelovali pri izvedbi pobijanja in zlasti pri tabuiranju prikritih morišč in grobišč.

Topografija ubijanja in drugih incidentov na mejah bo poleg verjetno celo več kakor tisoč ubitih ilegalnih prebežnikov pokazala tudi tisoče sosterilcev. Na mejah proti Zahodu je bilo vedno nekaj tisoč vojakov obmejnih enot, policije in ovaduhov politične policije. Pri zločinu so sodelovali tudi preiskovalni sodniki, tisti, ki so pokopavali žrtve, in drugi.

Poleg topografije tabuirane smrti bodo nastajale še številne druge topografije tabuiranega titoističnega terorja: topografija zaporov, koncentracijskih in delovnih taborišč; topografija kmečkega trpljenja in topografija ropanja oziroma zaplemb premoženja v različnih oblikah, ki bo zajemala tako medvojno partizansko plenjenje kakor tudi povojne agrarne reforme, sekvestracije, nacionalizacije, obvezne oddaje, davčni primež itd.

Posebna topografija bo topografija protikomunističnega upora, tako oboroženega upora kakor drugih oblik, od bežanja čez mejo oziroma zunanje emigracije do različnih oblik pasivnega upora in notranje emigracije. Podobno so raziskali upor v baltičkih državah (Anušauskas 2006).

Popis žrtev vojne in revolucije nam pove, da je bilo več žrtev tam, kjer je divjala državljanska vojna. Tako je bilo na območju Ljubljanske province kar 9,5 odstotka smrtnih žrtev med prebivalstvom. Ponekod je bilo mrtvih celo dvakrat več. V občini Sv. Vid pri Cerknici jih je bilo od 988 prebivalcev mrtvih kar 215 ali 21,7 odstotka prebivalstva, v občini Begunje pri Cerknici pa je bilo od 1776 prebivalcev smrtnih žrtev 329 ali 18,5 odstotka prebivalstva (Okoliš 1996).

Drug podatek nam pove, da je bilo v jedrnem območju državljanske vojne med vojaškimi žrtvami več vojakov protikomunističnih enot kakor vojakov partizanske vojske. Podatki o tem, da je mnogo partizanov iz drugih pokrajin izgubilo življenje na Dolenjskem in na Notranjskem, in o tem, da so primorske, gorenjske in štajerske mobilizirance množično pošiljali kot okrepitve v boj proti protikomunističnim enotam na Notranjsko in na Dolenjsko, nam govore o tem, kako so komunisti mobilizirali celo Slovenijo, da bi premagali središče protikomunističnega upora v Ljubljanski provinci. Ker jim med vojno to ni uspelo, so se po vojni znesli nad vojnimi ujetniki.

Po vojni so na območju Ljubljanske province pobili toliko moških, mnogo nosilcev protikomunističnega upora pa je pobegnilo v tujino, da tam protikomunističnega upora po vojni skoraj ni bilo čutiti. Težišče upora se je takrat preneslo na Štajersko in v Prekmurje, kjer so se upirali predvsem kmetje.

11. Genocid kot socialna smrt

Razvrščanje dogodkov v času in prostoru nam odkrije, kako se žrtvam zaradi logike državljanske vojne in razrednega boja, pa tudi zaradi logike kolektivnega kaznovanja travmatski dogodki vrstijo v sosledju umor – rop – preganjanje – diskriminiranje in drugo. Skupaj s temi sosledji nastopajo nepredstavljive travmatske koncentracije, katerih posledice segajo vse do današnjega dne.

Čeprav smo obravnavali le nekaj tematskih polj in še ta le delno, nas ugotovljeno opozarja, da je obseg vprašanj in problemov izjemen. Pomembno področje prihodnjih raziskav si lahko najbolj nazorno predstavljamo z indikativno tabelo o Lemkinovi razširjeni zasnovi genocida in ob umestitvi titoizma vanj (tabela 28), ki ponazarja stališče Bojana Žalca o genocidu kot socialni smrti (Žalec 2013).

Družbeno okolje – zgodovinsko	Fašizem, nacionalsocializem, stalinizem, titoizem, železna zavesa in informburo
Pogoji, ki vodijo v genocid	
Fanatizem (verski, rasni)	Leninizem – stalinizem
Iredentizem (nacionalne težnje)	Nacionalni komunizem
Socialna ali politična kriza in sprememba	Vojna, revolucija, protirevolucija, državljanska vojna
Ekonomsko izčrpanja (npr. suženjstvo)	Razredni boj
Kolonialno širjenje ali vojaško podjarmljenje	Svetovna proletarska revolucija
Dosegljivost žrtve	Totalitarizem, državni terorizem, policijska država
Razvoj genocidnih vrednot v skupini, ki izvaja genocid (zaničevanje tujcev itd.)	Ofenzive proti notranjim in zunanjim sovražnikom
Dejavniki, ki slabijo žrtve	Ne poznajo agresorja, kolaboracija
Metode in tehnike genocida	
Telesne	
Masaker in pohabljanje	Zunajsodni in sodni umori, mučenje
Odvzem prehrane (stradanje, izpostavljanje nevarnosti itd. – pogosto z deportacijo)	Zapori, taborišča, obvezna oddaja
Suženjstvo – izpostavljanje smrti	Suženjsko delo
Biološke	
Ločitev družin	Politična emigracija, zaporniki, svojci žrtev titoizma
Sterilizacija	
Uničenje zarodkov	Splav
Kulturne	
Oskrumba in uničenje kulturnih simbolov (knjige, umetnine, verske relikvije itd.)	Gradovi, verski objekti, knjige, boj proti veri in Cerkvi
Plenjenje	Konfiskacije, sekvestracije, nacionalizacije
Uničenje kulturnega vodstva	Umori, zrežirani sodni procesi, politično-policijski pregoni

Uničenje kulturnih centrov (mesta, cerkve, samostani, šole, knjižnice)	Proletarizacija, ateizacija, industrializacija
Prepoved kulturnih aktivnosti ali vedenjskih vzorcev	Tabuji titoizma, boj proti veri in Cerkvi, proti oliki in omiki
Nasilne spreobrnitve	Da
Moralni propad	Korupcija, privilegiji novega razreda
Genocid – odgovornost	
Naklep	Da
Motivacija	Da
Demoralizacija	Da
Odnos do žrtev	Da
Nasprotovanje genocidu v skupini, ki izvaja genocid	Ne
Propaganda – racionalizacija zločina	
Sklicevanje na splošno prepričanje in nestrpnost; sejanje razprtij (deli in vladaj!)	Da
Napačen prikaz in prevara	Da
Zastraševanje	Da
Odgovornost žrtev	
Aktivna	
Podložnost; politična podrejenost	Da
Pobeg (samomor, skrivanje itd.); asimilacija	Da
Prikrivanje; upor	Da
Emigracija (načrtovana); demoralizacija	Da
Pasivna (čustvena, razumska)	
Teror	Da
Razumevanje genocidneža in njegovih zločinov	Da
Odgovornost zunanjih skupin	
Nasprotovanje genocidu	Da
Brezbrižnost do zunanjih skupin	Britanska prevara v Vetrinju, SZ kot agresor
Opravičevanje zunanjih skupin	Da
Sodelovanje v zunanjih skupinah	Da
Demoralizacija (izkoriščanje genocidnega položaja)	Da
V strahu kot možna žrtev	Da
Posledice	
Kulturne izgube	Da
Spremembe prebivalstva	Da
Gospodarski nered	Da
Materialno in moralno poslabšanje	Da
Politične posledice	Da
Družbene in kulturne posledice	Da

Tabela 1: Lemkinov razširjeni koncept genocida (Docker 2008) in umestitev titoizma vanj

12. Prihodnost zgodovine zločinov titoizma

Ob raziskavi arhiva Komisije in med predstavitvijo izbranih vsebin se zavemo: zgodovinski obseg zločinske dediščine titoizma je tolikšen, da še nimamo pregleda niti nad količinskimi obsegi in razmerji. Še manj lahko napovemo vsa možna raznolika vprašanja, ki jih spodbujajo metode kakovostnega raziskovanja.

Za načrtovanje nadaljnjih raziskav je bistveno pomembno zavedanje odgovornosti, ki nam jih tovrstno raziskovanje nalaga. Z njim vstopamo v številne še nerazrešene odnose, tako znotraj Slovenije kakor mednarodno. Eden takšnih je odnos slovenske družbe do nepokopanih žrtev titoizma; še vedno sproža številna nasprotja med varuhi tabujev nad tem zločinom in tistimi, ki odkrivajo resnico, obsojajo zločince in sočustvujejo z žrtvami.

V te odnose vstopamo tudi z raziskavo usod v arhivu Komisije, saj so najštevilnejši med vlagatelji zahtevkov na Komisijo prav sorodniki žrtev množičnih povojnih zunajsodnih umorov. Številni med njimi ne vedo, kje in kako so bili umorjeni njihovi najbližji. Odkrivanje bolečin svojcev nepokopanih žrtev je poziv odgovornim, da podprejo nadaljevanje raziskav in urejanja grobišč z ustreznim mnenjsko in pro-računsko podporo. Prav tako se ob odkrivanju zapletenih in travmatičnih odnosov med živimi in mrtvimi zavemo, kako pomembno je, da pri raziskavi prikritih morišč in grobišč sodeluje država z organi pregona in s sodstvom. Enako ključno je, da se v raziskavah povezujejo različne stroke: pravniki, kriminalisti, zgodovinarji, arheologi, antropologi, sodni medicinci, varuhi dediščine in muzealci. Vsi dejavniki, ki so do žrtev in do njihovih svojcev dobronamerni, delujejo pod skupnim imenom, da je vračanje človeškega dostojanstva mrtvim tudi vračanje človeškega dostojanstva njihovim svojcem in družbi v celoti.

Izredna zapletenost v tej raziskavi obravnavanih vsebin kaže tudi, da odkrivanje zločinov in posledic zločinskega delovanja titoizma, pa tudi različnih oblik upora proti njemu zahteva vključevanje in sodelovanje najrazličnejših strok.

Vsa ta spoznanja z različnih strokovnih zornih kotov so lahko izhodišče za vstop teh vsebin v javnost, v razpravo in v mnenjske in politične razprave. S tem spodbujajo ključne tranzicijske spremembe, od katerih je odvisno, ali se bo slovenska tranzicija iz nasilne in konfliktno preteklosti uspešno sklenila s prehodom v nenasilno in strpno sožitje.

Slovenska država in politika še nista bili zmožni z dejanji zakonodajne, izvršne in sodne oblasti sprejeti državotvornih odločitev, s katerimi bi obsodili zločine titoizma. Prosesi tranzicijske pravičnosti potekajo v nenehnih spopadih med tifofilnimi političnimi silami, ki zavirajo obsodbo zločinov in zločincev ter preprečujejo, da bi žrtve dobile ustrezno odškodnino, in tistimi, ki kritično obsojajo zločine titoizma in njihovo uničevalno dediščino, sočustvujejo z žrtvami in jim pomagajo.

V tem procesu imajo pomembno vlogo tudi številni drugi dejavniki, od umetnosti in medijev do raznih ustanov in pobud civilne družbe. Zlasti v civilni družbi se odpirajo številne možnosti za razvoj strokovnih, političnih in civilnodružbenih pobud in delovanj. Omenimo, da država sama v sedanji krizi in ob sedanjih raz-

merjih moči ne bo zmogla urediti prikritih morišč in grobišč, zato so pomembni pozivi in pozitivni odzivi občin, župnij, ustanov civilne družbe in državljanov k temu, da sami prispevajo k odkrivanju in urejanju prikritih množičnih grobišč.

Slovenska izkušnja je mednarodno zanimiva in mednarodnim javnostim velja ponuditi čimveč različnih podatkov in prevodov in jo seznanjati s položajem v Sloveniji. Prav tako naj v slovensko okolje vstopi čimveč različnih mednarodnih vsebin in načinov delovanja. Poznamo različne strokovne pristope k raziskavi dogajanja v primerljivih okoliščinah, predvsem pa vemo za upoštevanje evropskih usmeritev pri soočanju z zločinsko dediščino totalitarnih režimov. Pri preseganju pogosto pretiranega samopomilovanja in neprimerne poudarjanja domnevne slovenske enkratnosti in neponovljivosti nam lahko pomaga spoznavanje izkušenj družb s podobnimi skrajnimi zgodovinskimi bremenami tako v Evropi kakor na drugih celinah.

Prav v območju Alpe-Jadran, ki je po razpadu habsburške monarhije od leta 1918 izredno obremenjeno s skrajnimi izbruhi nasilja, s pregretimi nacionalizmi in s tremi totalitarizmi, nam tovrstna izmenjava podatkov in izkušenj ponuja možnost za vzpostavitev zavezništev, ki proti nasilju in nestrpnosti uveljavljajo nenasilje in strpnost.

Posebno stičišče in žarišče družbenega presnavljanja zgodovine so spominski dnevi in obletnice. Svet in z njim tudi Slovenija z letom 2014 vstopa v nekajletno spraševanje o pomembnih zgodovinskih prelomih 20. stoletja. Za slovensko okolje so v naslednjih letih posebej pomembne obletnice 2014 – stoletnica začetka prve svetovne vojne in petindvajsetletnica ustanovitve Demosa, 2015 – stoletnica začetka bojev na soški fronti, sedemdesetletnica konca druge svetovne vojne, množičnih zunajsodnih povojnih umorov in prihoda totalitarnega titoizma na oblast, petindvajsetletnica prvih demokratičnih volitev in zmage Demosa ter plebiscita o samostojnosti Slovenije, 2016 – petindvajsetletnica nastanka samostojne, demokratične Republike Slovenije in vojne za obrambo Republike Slovenije, 2017 – stoletnica konca bojev na soški fronti, 2018 – stoletnica konca prve svetovne vojne in nastanka prve slovenske vlade. Ob vseh teh obletnicah se ponujajo številne priložnosti za državo, strokovne elite, civilno družbo in za druge dejavnike, da preoblikujejo kolektivni spomin in utrdijo Slovenijo kot demokratično, pravno, na spoštovanju človekovih pravic temelječo državo.

Obletniško obeleževanje zajema številne ravni države, politike, vzgoje in izobraževanja, oblikovanja spominske krajine, znanosti, umetnosti in mednarodnih odnosov, predvsem pa daje številne priložnosti za usposabljanje v enakopravnem, svobodnem in ustvarjalnem dialogu.

S prisposodbo bi tovrstno presnovo slovenske družbe označil z geslom: Miti in tabuji padajo – učimo se dialoga. Prav izkušnje žrtev titoizma, ki so zbrane v arhivu Komisije, in tudi tisto, kar moramo še bolj celovito spoznati, ovrednotiti in kritično presoditi, nas prepričajo, da sta za uspešno slovensko tranzicijo potrebni prenovljeno medsebojno spoštovanje in sporazumevanje.

Točka obrata od slavljenja nasilne revolucije k spoštovanju mučencev in junakov nenasilja je odločitev za raziskovanje in priznavanje različnih oblik odpora proti

titoizmu. Junaštvo žrtev titoizma lahko dojamemo šele, ko začnemo dojemati njihovo uporništvu. To se je začelo že z bojem za obstanek, ki se je izražal zlasti v tem, da so morali ti ljudje, pogosto brez krivde krivi, dolga leta prenašati krivice in da so kljub temu mnogi v tem tragičnem trpljenju ohranili svojo vero, dobro voljo in zdravo pamet. Prav tako nam arhiv Komisije daje vpogled tudi v številne druge oblike uporništvu strahovladi, ki zaslužijo pozornost in spoštovanje. Ti junaki ne nasilja so zgled za prihodnost.

Pomembni pogoj za družbeno spremembo je soglasje glede tega, kaj je prav in kaj je narobe, kaj je res in kaj ni res. Tovrstno razpravljanje odkriva, kaj od tistega, kar prihaja novega, se ne ujema s tistim, v kar so nas prepričevali doslej. V teh spremembah sta navzoča tako prepričanje, da po starem ne gre več naprej, kakor tudi zadrega, kako se začeti pogovarjati na novo, kako preprečiti izključevanje in omogočiti vključevanje, kako se izogniti spopadanju in razvijati sporazumevanje. To ni kaka morda navidezna zunanja pomiritev, ki bi bila bolj podobna pogrebne- mu miru, ampak nemir, ki nagovarja razum in srce, ki nas postavlja pred izbiro, da opredelimo, kaj je etični minimum, pod katerega ne smemo.

To je pogovor o prihodnosti, saj nezdravljene, nepresežene bolečine duše po- segajo v slehernikov jutri.

Reference

- Anušauskas, Arvydas.** 2006. *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius: Pasauli- ni apie mus.
- Arhiv Komisije Vlade RS za izvajanje Zakona o popravni krivic.** Ministrstvo za pravosodje.
- Blumenwitz, Dieter.** 2005. *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946): mednarodnopravna študija*. Celovec: Mohorjeva založba.
- Boling, Patricia.** 1996. *Privacy and the Politics of Intimate Life*. New York: Cornell University Press.
- Dežman, Jože.** 2001. Niso se predali: preživetvena trma gorenjske generacije 1916–1926. V: Mar- jan Žnidarič, Jože Dežman in Ludvik Puklavc, ur. *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*, 155–541. Celje: Zveza društev mobilizira- nih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945.
- . 2004a. *Moč preživetja: sprava z umorjenimi starši*. Celovec: Mohorjeva založba.
- . 2004b. Čas terorizmov in čas spraševanja vesti. V: *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*, 150–174. 2. popravljena in dopolnjena izdaja. Kamnik: Občina Kamnik.
- . 2005. *S spravno ljubeznijo iz rdeče ledene dobe*. Celovec: Mohorjeva založba.
- . 2007a. *Slovenija 1945–1960*. Celovec: Mo- horjeva založba.
- . 2007b. Spravni temelji osamosvojitve in demokratizacije Slovenije ali kje je meja med Slovenijo in Srebrenico? *Studia Historica Slove- nica*, št. 1/2:365–392.
- . 2008. Tranzicijska pravičnost. V: *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005–2008*, 251–431. Ljubljana: Družina.
- . 2009a. *Huda jama: možnosti muzeološke predstavitve: [k tretjemu ponatisu Poročila Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč v mandatu 2005–2008] = Huda jama (Cave of evil): possibilities of museological presentation: [for the third reprint of the Report of the Government of the Republic of Slovenia for solving the issue of concealed burial sites in the 2005–2008 mandate]*. Lju- bljana: Družina.
- . 2009b. *Hudo zlo iz Hudih jam: [k ponatisu Poročila Komisije Vlade RS za reševanje vpra- šanj prikritih grobišč v mandatu 2005–2008] = Terrible evil from Caves of Evil: [appendix to the reprint of the Report of the Committee of the Government of Slovenia for resolving the issue of concealed burial sites in the 2005–2008 mandate]*. Ljubljana: Družina.
- . 2009c. Ultraroza Sybyryanensis. [Http:// dezman.blog.siol.net/2009/09/12/](http://dezman.blog.siol.net/2009/09/12/) (pridoblje- no 11. 2. 2014).

- . 2011. Tabuizacija in detabuizacija. V: *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo 3; poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011*, 131–248. Ljubljana: Družina.
- . 2012. Pozabljena dediščina nemške manjšine v Sloveniji. V: Mateja Čoh in Neža Strajnar, ur. *Represivne metode totalitarnih režimov: zbornik prispevkov za mednarodnega znanstvenega posveta, Maribor, 9.–10. maj 2012*, 203–215. Totalitarizmi – vprašanja in izzivi 2. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.
- . 2014. Režimi prisilnega dela v Hitlerjevi Nemčiji, Stalinovi Sovjetski zvezi in Titovi Jugoslaviji. V: Peter Jambreč, ur. *Slovenska kazenska taborišča za prisilno delo žensk 1949–1950*. V tisku.
- Docker, John.** 2008. *The Origins of Violence: Religion, History and Genocide*. London: Pluto Press.
- Dornik Šubelj, Ljuba.** 2013. *Ozna in prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Modrijan.
- Ferenc, Mitja, Mehmedalija Alić in Pavel Jamnik.** 2011. *Huda jama: skrito za enajstimi pregradami; poročilo 2*. Ljubljana: Družina.
- Ferenc, Mitja.** 2013. *Huda jama (grave pit): coal mine mass massacre (May, June 1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Ferenc, Tone.** 1985. *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945. Zv. 2, Narod si bo pisal sodbo sam*. Ljubljana: Borec in Partizanska knjiga.
- . 1987. *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945. Zv. 1, Država in državi*. Ljubljana: Borec in Partizanska knjiga.
- . 1991. *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945. Zv. 3, Mi volimo*. Ljubljana: Mladika.
- Jamnik, Pavel.** 2011. Zakaj »sprava«, o kakršni govorimo že dvajset let, ni mogoča? V: *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma; poročilo 3; poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011*, 71–120. Ljubljana: Družina.
- Mikola, Milko.** 2012. *Rdeče nasilje: represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Mohorjeva družba.
- Možina, Jože, režija.** 2004. *Zamolčani – moč preživetja*. Ljubljana: RTV Slovenija, Izobraževalni program.
- Napast, Jelka.** 1980. »Tito, jaz te imam tako rad. Ali imaš tudi ti mene?« V: *Tito pri nas*, 15–16. Radovljica: Skupščina občine Radovljica.
- Okoliš, Stane.** 1996. *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: gradivo Komisije za raziskavo poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Cerknica*. Ljubljana - Grosuplje: Partner graf.
- Polak, Bojan.** 1993. Pričevanja o poveljnih pobojih A. Povzetki magnetogramov sej preiskovalne komisije A71. V: *Vmesno poročilo Preiskovalne komisije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti*, 5. seja, 30. novembra.
- Popis družin, ki jim titoizem pobije štiri ali več družinskih članov, sestavljen iz različnih virov in podatkov iz arhiva Komisije Vlade RS za izvajanje Zakona o popravni krivic.** Popisal Jože Dežman. Datoteka pri avtorju.
- Prva obravnava Zakona o popravni krivic.** 1994. Državni zbor RS, magnetogram seje z dne 20. aprila 1994.
- Ribičič Mitja na zaslišanju pred Pučnikovo komisijo.** Oktobar 1994. <http://www.youtube.com/watch?v=R40k6EFi49c&list=PLFE08D04A73527AE1> (pridobljeno 8. 2. 2013).
- Roter, Zdenko.** 2013. *Padle maske*. Ljubljana: Sever&Sever.
- Sajovic, Kaja.** 2013. Odhajajoči Mussomeli: »V ZDA se politiki pretvarjajo, da se sovražijo, vaši pa se zares sovražijo.« Pogovor z Josephom Mussomelijem. MMC, 3. 7. http://www.rtvsl.si/mmc-priporoca/odhajajoci-mussomeli-v-zda-se-politiki-pretvarjajo-da-se-sovrazijo-vasi-pa-se-zares-sovrazijo/312243_2013 (pridobljeno 13. 2. 2014).
- Šnuderl, Makso.** 1949. *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Zavadlav, Zdenko.** 1990. *Iz dnevnih zapisov mariborskega oznovca: (izbrani listi)*. Del 1, *Leto 1945*. Maribor: Založba za alternativno teorijo.
- . 2005. *Sužnjeposestniško kapitalistično gospodarstvo Udbe za Slovenijo: prispevki za raziskovanje*. Ljubljana: samozaložba.
- Žajdela, Ivo.** 1990. Beg izpred jame smrti. *Demokracija*, 25. 9.
- . 1996. *Zasuta usta: začetek komunistične revolucije v Sloveniji leta 1941 in 1942*. Ljubljana: samozaložba.
- Žalec, Bojan.** 2013. Genocide as social death: a comparative conceptual analysis. *Anthropological notebooks*, št. 2:57–74.